

**UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI”
CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE
ȘCOALA DOCTORALĂ DE FILOSOFIE**

**DOSTOIEVSKI ȘI NIHILISMUL
REZUMATUL TEZEI DE DOCTORAT**

**Conducător de doctorat:
Prof. univ. dr. Rodica Marta Petreu Vartic**

**Student-doctorand:
Oleg Ghilas**

2016

CUPRINSUL LUCRĂRII

Introducere	4
Capitolul I. Ce este nihilismul?	12
I.1. Semnificațiile și originea termenului	12
I.2. Dostoievski și raportarea sa la nihilism	17
I.3. Intelighenția rusă și urmașii ei	21
I.4. Specificul și trăsăturile nihilismului rus	27
I.5. Bazarov și Raskolnikov. Primele figuri nihiliste în literatura rusă	36
I.6. Raskolnikov și exercițiul nihilismului	42
I.7. Raskolnikov sau crima ca nihilism	47
I.8. Instrumentarea crimei. Anchetatorul Porfiri Petrovici	53
I.9. Mărturisirea crimei.Sonia	56
I.10. Tipul omului nou. Lujin și Lebeziatnikov	58
Capitolul II. Romanul Idiotul	64
II.1. Contextul premergător conceperii romanului Idiotul	64
II.2. Transmisiunea valorilor. Discontinuitatea interioară a personajelor dostoievskiene.....	66
II.3. Mîșkin: idiotul sau nebunul. Iurodivîi	70
II.4. Prințul Mîșkin și funcția sa pedagogică	74
II.5. Mîșkin – figură a străinului	77
II.6. Ippolit Terentiev – nihilistul consacrat	79
II.7. Antip Burdovski sau nihilismul disimulat	82
Capitolul III. Demonism, neceaevism, șigaliovism	90
III.1. Conflictul dintre generații. Tema familiei întâmplătoare	96
III.2. De la aristocrație la nihilism. Stavroghin și Verhovenski	103
III.3. Pervertirea erosului. Celălalt Stavroghin	109

III.4. Absolutizarea ideilor: Stavroghin, Kirillov, Şatov	111
III.5. Legea umană. Totul e permis	113
III.6. De la nihilism la socialism. Verhovenski şi Şigaliiov	117
III.7. Socialism şi creştinism	121
Capitolul IV. Nihilism şi karamazovism	126
IV.1. Smerdeakov sau Ivan?	129
IV.2. Ivan Karamazov şi Dublul său	131
IV.3. Tinerii scriitori. Ivan şi Alioşa	133
Capitolul V. Interpretarea nihilismului la începutul secolului XX	137
V.1. Filosofie şi nihilism în cultura rusă	141
V.2. Moralismul nihilist	143
V.3. Dostoievski şi cultul schematismului nihilist	149
V.4. Periodizarea dialecticii nihiliste	152
Concluzii	157
Anexe.....	162
Bibliografie	172

Termenul de *nihilism* apare pentru prima dată în spațiul culturii rusești, la începutul secolului al XIX-lea, unde a desemnat trăsăturile specifice noii mentalități a grupurilor de scriitori cu vederi radicale, care manifestau o respingere categorică a ordinii social-politice existente. După 1860, în interiorul *gândirii sociale* (*obșestvennoi mîsli*) rusești a direcției conservatoare, s-a format conceptul de *nihilism*. Prin termenul de *nihilism* a fost desemnată ideologia, practica socială, filosofia *intelighenției* radicale rusești. Anume cu acest sens, termenul de nihilism se răspândește și este folosit, după anii '60 (și până la începutul secolului al XX-lea) în cercurile tradiționaliste, conservatoare ori liberale. Nihilismul a fost înțeles astfel, ca o caracteristică specifică și deosebită a *intelighenției*, iar această percepție a elitei culturale a vremii era datorată dezrădăcinării (*bezpocivennicestvo*) acestui grup social de *glia* rusească (adică de caracterul autohton, semnificând îndepărtarea de propria obârșie). Una dintre temele însemnate ale literaturii și filosofiei sfârșitului de veac a constat în identificarea *intelighenției* cu propria ei filosofie radical-nihilistă.

Mediul care a reacționat într-un mod viu la noul fenomen cultural și social-politic a fost literatura. În condițiile autorității țariste, a impunerii cenzurii, singurul spațiu parțial liber a fost cel al ideii sau al gândirii sociale rusești. În interiorul spațiului literar au fost supuse dezbaterii și problematizate întrebările și preocupările opiniei publice din mediul cel mai divers: filosofic, cultural, socio-politic. Astfel, literatura a integrat și a reflectat fenomenul nihilist din realitatea imediată.

Termenul de nihilism este folosit într-un mod precis, pentru prima dată, în romanul lui I. S. Turgheniev, *Părinți și copii*, publicat în anul 1862, datorită căruia dobândește o răspândire pe scară largă. În anul 1870, romanul prozatorului rus Nikolai Leskov, intitulat *Pe cuțite*, reflectă fenomenul nihilist, care este supus criticii și ridiculizării. Alți scriitori precum, Aleksei Pisemski, Vasili Avenarius, Vasili Avseienko sau Vsevolod Krestovski sunt preocupați, de asemenea, de evoluția nihilismului rusesc. Fenomenul nihilist este ilustrat într-un mod plener și în paginile romanelor lui Feodor Mihailovici Dostoievski, care a reușit să redea, în sens general, o imagine precisă a *nihilistului rus* și a nihilismului ca atare. Se poate susține că bazele interpretării nihilismului, ca fenomen socio-politic, țin de opera dostoievskiană. Acest aspect a permis interpretarea filosofică și social-politică a acestui fenomen. O asemenea perspectivă asupra operei dostoievskiene a fost statornicită de către *intelighenția* rusă a începutului de secol XX și popularizată prin intermediul colecției de eseuri *Vehi* (1909) sau a altor publicații independente, ceea ce a trasat direcțiile

de cercetare și interpretare a operei lui Dostoievski de mai târziu. Astfel, în interiorul culturii rusești, a luat ființă o întreagă *literatură filosofică* dedicată studierii nihilismului, ca trăsătură specifică a ideologiei și filosofiei radicale rusești a *intelighenției* din secolul al XIX-lea. Acest tip de analiză a fenomenului nihilist rusesc, a avut drept fundament opera dostoievskiană, care a reprezentat baza cercetărilor ulterioare asupra nihilismului. Dostoievski a dobândit astfel renumele unui istoric, psiholog sau a celui mai profund critic al *nihilismului rus*.

Primul cercetător și critic al nihilismului rus este considerat Feodor Dostoievski. Imaginea pe care o oferă în romanele sale nihilismului elitei culturale rusești a servit drept bază pentru întemeierea liniei tradiționale de interpretare a acestui fenomen social, în filosofia rusă a secolelor XIX-XX. Critica întreprinsă de Dostoievski a reprezentat baza tradiției de interpretare a ideologiei, filosofiei ori practicii sociale rusești a *intelighenției* ruse.

Analiza imaginii nihilismului rus din romanele dostoievskiene, a permis filosofilor ruși – K. Leontiev, D. Merejkovski, L. Șestov, V. Rozanov, S. Frank, N. Berdiaev, S. Bulgakov – să releve la rândul lor, caracteristicile specifice elitei culturale, să dea o imagine cuprinzătoare nihilismului ca fenomen socio-politic, iar cele mai multe dintre concluziile cercetării lor au fost incluse în colecția de eseuri *Vehi*.

Tema *nihilismului* este prezentă și în cadrul filosofiei europene a secolului XX, mai ales datorită interpretării realizate de Friedrich Nietzsche. Însă contextul deosebit, dar și aspectele proprii de dezvoltare ale acestei teme în filosofia europeană, ne permit să ocolim studiul comparativ – răsăritean versus apusean - al dezvoltării temei *nihilismului*. Întrucât însă, unii filosofi au analizat tema nihilismului raportându-se la romanele dostoievskiene, iar concluziile la care au ajuns sunt apropiate celor rusești, acest aspect ne-a permis să facem uz de ideile lui Albert Camus.

Din experiența studierii și analizei operei lui Dostoievski, pentru lucrarea de față o importanță deosebită au avut-o scrierile unor autori români, precum Ion Ianoși, Valeriu Cristea sau Ileana Mălăncioiu. În lucrările acestora, tema nihilismului rus, raportată la opera dostoievskiană, este tratată într-un mod indirect. Altfel, interesul pentru tema nihilismului din spațiul culturii rusești, din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, nu se regăsește în mod explicit în studiile românești.

Actualitatea tezei este determinată de atenția sporită care este acordată temei nihilismului în cadrul dostoievisticii actuale rusești; de necesitatea investigării conceptului de nihilism, a doctrinei nihilismului, precum și a evidențierii însemnătății pe care a avut-o nihilismul rus, ca fenomen cultural și social-politic; de exigența stabilirii unui raport între opera dostoievskiană și a fenomenului nihilist.

Studierea fenomenului *nihilist* în Rusia începe în secolul al XIX-lea și este aprofundată în decursul secolului al XX-lea. Cele mai multe lucrări, studii, monografiile și articole consultate pentru lucrarea de față au fost elaborate de pe pozițiile criticii literare, culturologiei, filosofiei și teologiei. Lipsa unor studii filosofice fundamentale, în cadrul culturii românești, privitoare la tema nihilismului și a însemnătății pe care a avut-o Dostoievski în analiza acestei teme, ne permit să afirmăm că, până în prezent, nu a fost abordată o *problematică* importantă: cercetarea romanelor lui Dostoievski din perspectiva *nihilismului rus*.

Scopul cercetării noastre este de a preciza conceptul de *nihilism* și de a analiza modul în care a fost reflectat nihilismul în opera lui Dostoievski, adică sensul pe care l-a acordat Dostoievski acestui *fenomen*. Pentru a atinge acest *scop*, ne-am propus următoarele **obiective**: studiul și analiza lucrărilor în care este cercetată tema *nihilismului* din perspective diferite; să urmărim care este originea acestui termen și în ce constă *doctrina* nihilismului; surprinderea factorilor care au favorizat apariția și dezvoltarea nihilismului în spațiul cultural rus, precum și specificitatea nihilismului în Rusia; analiza scrierilor dostoievskiene din perspectiva temei nihilismului; relevarea *determinărilor* nihilismului și a *consecințelor* acestui fenomen din perspectiva lui Dostoievski.

În prezenta lucrare, avem în vedere o sincronizare cu studiile rusești privitoare la Dostoievski și la tema nihilismului, care reprezintă direcția actuală de cercetare în acest sens, în spațiul cultural rus. **Baza metodologică** a lucrării este reprezentată de bibliografia rusească recentă, de publicațiile unor istorici ai culturii, filologi sau dostoievskologi; au contat însă lucrările cercetătorilor, a căror direcție de cercetare a fost una de ordin filosofic, precum: I. Evlampiev, V. Kantor, P. Sapronov, L. Saraskina, E. Egheberg, M. Demin, V. Dmitrieva, E. Fesenko, S. Kibalnik, A. Korcinski, N. Soloduh, T. Sidorova, A. Șirineanț, V. Varava, etc.

Noutatea temei este dată de încercarea de a interpreta romanele dostoievskiene prin intermediul temei *nihilismului* și de a surprinde care sunt particularitățile și specificul rusesc al nihilismului.

Trăsăturile caracteristice conceptului studiat au determinat necesitatea utilizării mai multor **metode** de ordin general - descrierea, observația, analiza, sinteza. Am folosit, de asemenea, metodele analizei conceptuale, etimologice și interpretative, prin intermediul surselor de ordin literar, teologic, etic și filosofic.

Importanța **teoretică** a lucrării constă în contribuția la analiza romanelor lui Dostoievski prin prisma temei *nihilismului rus*; în evidențierea rolului lui Dostoievski privind interpretarea și critica nihilismului; precum și în posibilitatea dată de rezultatele cercetării, a utilizării acestora pentru dezvoltarea altor direcții de analiză a tematicii dostoievskiene.

Teza lucrării. În elaborarea lucrării s-au urmărit două momente esențiale: nihilismul rus pe de-o parte, și expresia sa în romanele dostoievskiene de maturitate, pe de altă parte.¹ Conform viziunii lui Dostosevski - a cărui concepție trebuie situată în interiorul unei etici creștine – *nihilismul rus este identificat cu ateismul și converge inevitabil spre socialism*.

La origine, nihilismul rus este îndatorat creștinismului. Mai exact: nihilismul rus pervertește ideea creștină, pentru a se afirma. Nihilismul rus reprezintă premisa care a făcut posibilă instaurarea socialismului în Rusia prin metode radicale, extreme. Fundamentul nihilismului își are sorginea în creștinism, în etica sa. Doctrina nihilistă ajunge a fi cunoscută și reușește să se afirme datorită negării unei alte doctrine, cea creștină, pe care vrea să o substituie. În fond, conform filosofiei dostoievskiene, *nihilismul rus și socialismul*, nu sunt decât două reprezentări ale aceleiași imagini.

Dostoievski pare să fi înțeles acest aspect al doctrinei nihiliste. Pentru Dostoievski, *nihilismul, ateismul și socialismul sunt doctrine care se implică reciproc*. Concluzia pe care Dostoievski o ilustrează în romanele sale este că *doctrina nihilistă a permis instaurarea ulterioară a socialismului în Rusia*. Iar această observație își găsește argumentul în realitatea concretă a Rusiei sec. al XIX-lea, care ne permite să vorbim de un

---

¹ Romanele dostoievskiene de maturitate, care fac obiectul tezei de doctorat, sunt: *Crimă și Pedepsă* (1866), *Idiotul* (1869), *Demonii* (1872), *Frații Karamazov* (1880).

fenomen nihilist, nu doar de o simplă doctrină. Termenul *nihilism* ajunge să desemneze radicalismul rusesc în mod general.

Cuvinte și expresii-cheie: conceptul de *nihilism*; doctrină, fenomen, elită, cultură, radicalism, revoluționar, antierou, transmisiune, valori, principiu, tradiție, semidoctism, interioaritate, contradicție, dualitate, divinitate, existență, filosofie, schematism.

Aprobarea rezultatelor cercetării s-a concretizat din dezbaterile care au avut loc în cadrul conferințelor naționale, a evenimentelor culturale dedicate lui Dostoievski în cadrul Centrului Cultural Rus (UBB) și a conferințelor anuale din Școala Doctorală de Filosofie a Universității Babeș-Bolyai.

Publicații pe tema tezei. Cu privire la tema tezei au fost publicate trei articole.

Conținutul Tezei

În **Introducere** este prezentată *motivația* alegerii temei, precum și argumentarea *actualității* acesteia; este formulat *scopul* principal și *obiectivele* cercetării; este formulată teza propusă pentru susținere.

I. Ce este nihilismul? În capitolul I este prezentată originea și semnificațiile termenului de *nihilism*, origini care trimit la anul 1733, când este înregistrată prima ocurență a termenului. Acesta este utilizat în sens filosofic de Fr. H. Jacobi (1799) sau interpretat de A. Schopenhauer, W. Hamilton și consacrat de Fr. Nietzsche. După anul 1862, când este publicat romanul lui I. Turgheniev, *Părinți și copii*, nihilismul ajunge să desemneze și mișcarea intelectual-politică ce s-a afirmat în Rusia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, care avea drept obiectiv prefacerea structurii sociale a țării, poziționându-se împotriva conservatorismului tradiționalist rusesc.

Dacă Nietzsche este cel care conceptualizează nihilismul în plan filosofic, Dostoievski ilustrează în romanele sale noua mentalitate a generației tinere. În accepția lui Dostoievski, nihilismul presupune înainte de toate negarea existenței unei ordini divine ori a divinității ca atare, nihilismul fiind astfel incriminat și identificat cu ateismul.

Subcapitolul **I. 3. Inteligența rusă și urmașii ei** prezintă contextul ce îl determină pe Dostoievski să reflecte imaginea nihilismului în romanele sale. Este prezentat cadrul socio-politic și cultural ce a favorizat apariția și înrădăcinarea doctrinei nihiliste în

spațiul rus, care a ajuns a se constitui într-un adevărat fenomen de ordin social. Sunt identificate temele de interes public care preocupau epoca: tema modelului de dezvoltare al țării (occidental sau autohton), necesitatea revenirii intelectualității ruse la popor și la idealurile acestuia.

Aceste teme au favorizat atât segregarea societății, cât și a intelectualității; pe baza opțiunilor ideologice, intelectualitatea s-a scindat în două grupuri: occidentalști și slavofili. Întrucât poporul rus este depozitarul ortodoxiei, după cum spune N. Berdiaev, contradicția ce s-a instaurat între popor și elita vremii a purtat cu sine o predispoziție religioasă. Înclinația religioasă poate fi urmărită atât la popor, la *intelligenție*, cât și la *nihiliști*. Trei trăsături definesc spațiul cultural rus: predispoziția religioasă, ascetismul moral și dogmatismul. Plecând de la îmbinarea acestor caracteristici într-un întreg, elita culturală a anilor '60 se distinge prin acțiune și radicalism.

Definindu-se în calitate de atei, membrii intelectualității și-au orientat efortul spre transformarea socială, în vederea realizării unei societăți care să se caracterizeze prin dreptate, egalitate și bunăstare. Aceștia - printre care pot fi amintiți așa nume precum N. Cernîșevski, N. Dobroliubov și D. Pisarev – proveneau fie din familii ecleziastice, fie absolviseră seminariile teologice. Acest aspect însemnat explică de ce noii membri din rândul intelectualității s-au afirmat drept atei, dar au purtat cu ei *ideea mesianică* de transformare a relității rusești și de realizare a unei societăți ideale. Având o înclinație religioasă, ei au păstrat dogmatismul și ascetismul creștin. Negând ordinea socială existentă, a cărei fundament era reprezentat de etica creștină, aceștia au primit apelativul de *nihiliști*.

Specificul și trăsăturile nihilismului rus reprezintă tema subcapitolului I. 4., în care este surprinsă nota distinctivă a nihilismului așa cum s-a manifestat acest fenomen în spațiul rus. Este remarcat rolul deosebit ce i-a revenit literaturii de la sfârșitul secolului al XIX-lea, care a problematizat principalele teme de interes public ale vremii, inclusiv tema nihilismului.

Este reflectat modul în care nihilismul își constituie propria doctrină, precum și rolul pe care l-au avut în acest sens N. Cernîșevski, N. Dobroliubov, D. Pisarev. Romanul lui Cernîșevski din 1863, *Ce-i de făcut?*, marchează apariția *romanului nihilist* (după cum arată A. Korcinski), care va reprezenta pentru publicul cu vederi revoluționare un autentic manual pentru acțiune.

Ca o reacție la dilemele epocii, dar și ca un răspuns la provocările culturale, într-un asemenea climat socio-politic, Dostoievski întruchipează în romanele sale *figuri ale nihilismului* și prezintă parcursul omului care a negat ordinea constituită pe transmisiunea valorilor creștine. Finalul pe care-l închipuie autorul nu poate fi reprezentat decât de crimă.

În acest sens este analizată experiența personajului Rodion Raskolnikov din romanul *Crimă și pedeapsă*. În urma unei scurte expuneri comparative, în care personajele Raskolnikov și Bazarov (*Părinți și copii* de I. Turgheniev) sunt urmărite în paralel, concluzia evidențiază raportarea ambilor romancieri la doctrina nihilistă ca la un nou tip de conștiință. În **subcapitolele I. 6. – I. 10.** este analizat detaliat cazul lui Rodion Raskolnikov, fiind reconstituit întregul său parcurs nihilist – de la motivațiile pecuniare, fundamentul ideologic, rolul anchetatorului în conștientizarea faptei comise, rostul mărturisirii față de Sonia, până la raportul dintre tipul nihilistului și tipul omului *nou*.

Prin intermediul acestui personaj romancierul ilustrează figura nihilistului în devenire, care optează pentru o metodă radicală de prefacere a realității în care se găsește, iar această transformare neasumată este întreprinsă prin intermediul crimei. Crima devine la Dostoievski imaginea (ne)firească a nihilismului operant, radical. Iar în cazul lui Raskolnikov pot fi identificate trei caracteristici specifice nihilismului rus: ateismul, ascetismul, apocaliptismul.

II. Romanul *Idiotul*. Începutul capitolului evocă momentul întâlnirii dintre Dostoievski și câțiva dinre reprezentanții emigrației și anarhismului rus (amintit de biograful lui Dostoievski, L. Grossman), aspect ce are menirea de a releva faptul că Dostoievski și-a constituit propria concepție despre nihilism nu doar prin intermediul lecturilor, ci și în urma experienței nemijlocite cu principalii exponenți ai acestui curent.

Este accentuat rolul pe care i-l acorda Dostoievski tradiției, sensul dinamic în care romancierul înțelegea transmisiunea valorilor. Dezvoltarea imaginii *omului de prisos* în cea a *omului slab* poate fi urmărită prin intermediul experienței personajului Lev Nikolaevici Mîșkin, precum și ale altor eroi dostoievskieni (aspect remarcat de A. Tarkovski).

Imaginea personajului Mîșkin este situată în opoziție cu *grupul nihilist* din roman, iată de ce este important rolul pe care-l are prințul în acest context. Trei ipostazieri ale personajului sunt relevante în acest sens: calitatea de *iurodivûi* a lui Mîșkin, funcția sa *pedagogică* și calitatea sa de *străin*. Dintre acestea trei reține atenția prima sa ipostază, cea

de *iurodivii*, calitate în care Mîșkin nu a fost cunoscut în cultura română și care este detaliată în subcapitolul **II. 3. Mîșkin: idiotul sau nebunul. *Iurodivii***. Sensul termenului *iurodivii* pe care Dostoievski l-a folosit (în original) pentru descrierea lui Mîșkin este urmărit prin intermediul unor autori precum J.-C. Larchet sau L. Saraskina. Starea de *iurodivii* a prințului Mîșkin este întregită de calitatea sa de *străin* și de funcția sa *pedagogică* (aspecte dezvoltate de A. Scrima și I. Mălăncioiu).

În contrast cu această întruchipare mîșkiniană a firii desăvârșite se conturează imaginea personajelor nihiliste: Ippolit Terentiev, Antip Burdovski, Doktorenko, Keller etc. Subcapitolul **II. 7. Antip Burdovski sau nihilismul disimulat** scoate în relief o figură mai puțin studiată până în prezent, cea a personajului Burdovski. Imaginea lui Burdovski și a grupului nihilist care-l însoțește nu trimite doar la niște reprezentanți ai *pozitivismului contemporan din tineretul cel mai radical* (idee exprimată de Dostoievski în corespondența cu A. Maikov). Ipoteza înaintată de S. A. Kibalnik și susținută de L. Grossman relevă faptul că Dostoievski a încifrat în datele biografice ale eroilor săi detalii biobibliografice din viața lui Max Stirner. Activitatea lui Stirner îi era cunoscută romancierului rus, deoarece Dostoievski însuși a susținut o prelegere dedicată lucrării lui Stirner, *Unicul și personalitatea sa*, pe vremea participării sale în cadrul grupului Petrașevski, în 1849. În revendicările *grupului nihilist* la adresa lui Mîșkin, în replicile din cadrul discuției ce are loc între aceștia, transpare numele lui P.-J. Proudhon și a ideilor caracteristice anarhismului european. Din datele prezentate în textul lucrării, reiese în mod evident că Dostoievski cunoștea suficient de bine *principiile* anarhismului.

Concluzia ce poate fi susținută aici afirmă imposibilitatea existenței *omului desăvârșit*, a prințului Mîșkin, întrucât nici personajele pozitive dostoievskiene nu pot fi salvate, fiind impregnate de nihilism. Iar nihilismul din romanul *Idiotul* reflectă starea omului antrenat într-o situație-limită fără ieșire, condamnat astfel să-și caute în continuare legea morală.

Capitolul III. Demonism, neceaeivism, șigaliivism. Acest capitol este centrat în jurul câtorva teme dostoievskiene importante: tema conflictului dintre generații; existența ideilor *duble* și pericolul absolutizării ideii; determinările nihilismului, a cărui expresie poate fi nu doar negația, dar și indiferența; raportul dintre nihilism, ateism și socialism.

După cum arată K. Mociulski, Dostoievski a aflat despre cazul revoluționarului Serghei Neceaev din primele surse. Acest caz reprezintă unul dintre motivele fundamentale

în structura romanului. Pe baza lucrărilor lui D. Pillat și a L. Saraskina, s-a constatat că primele referințe în spațiul românesc la adresa lui Dostoievski sunt strâns legate de persoana lui Neceaev, iar acest aspect este datorat lui Zamfir Ralli-Arbore. Practic, primele mențiuni în cultura română a numelui lui Dostoievski se referă implicit și la tema nihilismului rus, a mișcărilor sociale din acest spațiu, precum și la romanul *Demonii*, care reflectă fenomenul *neceavist* de la începutul anilor '70.

Nihilismul lui Piotr Verhovenski, a lui Stavroghin ori al lui Șatov, reprezintă rezultatul absenței educației și a reperelor pe care părinții ar fi trebuit să le ofere tinerei generații; nihilismul se instaurează astfel într-o realitate precar așezată, caracterizată prin dezrădăcinare (*bezpocivennosti*), unde fundamentele morale lipsesc cu desăvârșire. Generația părinților din roman – exponenți ai liberalismului și ai ideilor înalte – este responsabilizată de autor, pentru faptul de a fi permis instituirea mentalității nihiliste.

Pe baza lucrărilor lui P. Saprionov, a lui A. Camus, a L. Saraskina și a I. Kristeva, este urmărită experiența individuală a personajelor nihiliste din roman. Astfel, prin intermediul personajului Stavroghin sunt prezentate asemenea caracteristici ale nihilismului precum: negarea originilor sale aristocratice; pervertirea erosului; imposibilitatea opțiunii între idei contrare - între ateism și existența divinității; indiferența stavroghiniană, precum cea a lui Ivan Karamazov, se prezintă a fi ca o altă determinare a nihilismului său.

Una dintre ideile centrale ce rezultă din analiza romanului se referă la pericolul reprezentat de absolutizarea ideii, situație ce este tipică atât pentru Kirillov cât și pentru Șatov. Experiența personajului Șatov face evidentă o situație specifică nihilismului rus: *schimbul dumnezeilor* conduce inevitabil la dogmatism, la împărțășirea unei singure idei, care este absolutizată. Exercițiul de autoverificare al lui Kirillov, expresie a arbitrarității voinței, reprezintă momentul culminant al absolutizării ideii. Concepția acestuia despre starea de amăgire ce caracterizează universul uman, despre necesitatea depășirii fricii de moarte prin afirmarea propriei voințe, a omului-dumnezeu, sfârșește în sinucidere ca expresie a unui nihilism dus la extrem.

În cazul personajului Piotr Verhovenski este relevată o altă trăsătură a nihilismului, și anume impostura. Impostura acestuia situează nihilismul într-un context mai vast și semnalează existența unui nihilism istoric în spațiul rus, care trimite la falsul țar Dmitri I. Nihilismul ca manifestare a unei distrugerii generalizate este împărțășit de Verhovenski-

fiul, dar pe baza teoriei lui Șigaliiov, nimicirea oridnii vechi se prezintă a fi doar o primă etapă.

Una dintre interpretările pe care le permite lectura romanului *Demonii* se referă la identificarea dintre nihilism, ateism și socialism. Această idee dostoievskiană reflectă specificitatea nihilismului rus, care se afirmă ca *apocaliptism mesianic ateu*. Reflectată în paginile romanului, această idee este exprimată prin intermediul personajelor Piotr Verhovenski, Stavroghin și Șigaliiov. Teoria șigaliioviană, bazată pe ideea nimicirii unei organizări sociale, sfârșește prin dorința de a instaura domnia unei societăți ideale, caracterizate prin egalitate, dreptate și bunăstare. Pentru realizarea acestei utopii însă, nihilismul în forma sa radicală recurge la orice tip de mijloace: controlul deplin al societății, răspândirea spionajului, scăderea nivelului de educație, teroarea și crima.

Ideea asocierii nihilismului și socialismului reprezintă subiectul subcapitolului **III. 7. Socialism și Creștinism**, care prezintă propria utopie dostoievskiană. Aici este urmărită evoluția ideilor lui Dostoievski și dezvoltarea unei proprii concepții despre existența umană. Ca fost membru al grupului Petrașevski, Dostoievski împărtășise ideile socialismului utopic între anii 1847-1849. După experiența siberiană, transformarea viziunii dostoievskiene a însemnat negarea trecutului socialist și împărtășirea unui socialism de natură creștină. Înțelegând nihilismul în mod fundamental ca negare a existenței lui Dumnezeu, iar socialismul ca pe o încercare de instituire a unei organizări cu caracter coercitiv, Dostoievski aderă la ideea de *pocivennicestvo (autohtonism)*.

Autohtonismul a reprezentat mai degrabă o încercare de a schița contururile unei *idei unitare*, un program socio-politic care ar fi reconciliat grupul *occidentaliztilor* cu cel al *slavofililor*. Fiind sceptic cu privire la transformarea realității rusești prin intermediul metodelor revoluționare, Dostoievski și-a expus propria perspectivă socio-politică în paginile romanelor sale, în publicațiile vremii ori în însemnările personale. Astfel, socialismului Dostoievski îi contrapune propria sa utopie creștină a unității spirituale, a fraternității dintre opresori și oprimați pe baza idealului creștin. Dostoievski susținea că datorită *rezonanței universale*, a disponibilității caracteristice poporului rus de a înțelege alte popoare, acesta dintâi va contribui la reconcilierea lor spirituală, le va arăta calea spre fraternitatea universală, la care trebuie să conducă influența idealurilor Bisericii.

Susținându-și utopia politică a unității poporului cu monarhia, atenția lui Dostoievski era orientată cu precădere spre poporul rus. Făcând apel la tineretul

revoluționar pentru a renunța la *nihilism*, pentru a se apropia de *spiritul* poporului, Dostoievski își manifesta mai degrabă preocuparea pentru starea morală a societății, decât pentru menținerea ordinii sociale. Pentru atingerea obiectivului său însă, Dostoievski considera că erau permise doar metodele convingerii, nu cele ale constrângerii.

Capitolul IV. Nihilism și karamazovism. Cazul personajului Ivan Karamazov este recunoscut drept exemplul autentic al nihilistului, al celui care se răzvrățește (A. Camus) împotriva ordinii divine, Ivan fiind și cel care formulează în mod explicit crezul nihilist - *totul e permis*. Acest capitol urmărește motivele nihiliste din roman mai puțin abordate sau care au rămas necunoscute, distanțându-se ușor de interpretarea clasică a romanului și personajelor sale.

În acest roman Dostoievski reinterpretează tema responsabilității paterne, iar fiecare dintre personaje este făcut responsabil pentru propriile acțiuni ori pentru ideile pe care le împărtășește, idee susținută în subcapitolul **IV.1. Smerdeakov sau Ivan?**

Familia Karamazov ilustrează starea omului ce se găsește într-o situație excepțională: legile vechi au fost suspendate, altele noi nu au fost identificate, iar această condiție ce urmează nihilismului este numită *karamazovism* (V. Rozanov). În acest context, pentru înțelegerea nihilismului Dostoievski caută alte surse decât cele filosofice, astfel încât crezul nihilist exprimat de Ivan trimite la Mitul căderii (I. Mălăncioiu), unde este prezent primul act al nesupunerii, atunci când omul a optat pentru calitatea sa de *anticreator-nihilist* (P. Sapronov).

Subcapitolul **IV. 2. Ivan Karamazov și Dublul său** reconsideră tema dostoievskiană a dedublării prin intermediul discuției dintre Ivan și Diavol. Discursul diavolului și ideile susținute de acesta reprezintă o expunere pe dos și o dezvoltare a filosofiei lui Ivan, care amintește totodată de concepția lui Kirillov. Însăși dialogul care are loc nu reprezintă decât momentul ispitirii lui Ivan, prin intermediul căruia diavolul capătă forță și existență. Recurgând la această imagine a dublului lui Ivan, Dostoievski ilustrează prin figura diavolului originea nihilismului uman.

Programul critic întreprins de Dostoievski împotriva nihilismului și înscris în roman, reprezintă subiectul subcapitolului **IV.3. Tinerii scriitori. Ivan și Alioșa**. Încercarea lui Dostoievski de a demonstra lipsa de consistență a nihilismului pe o altă cale decât cea ideologică, l-a făcut să recurgă la o metodă de ordin compozițional. Conflictul dintre două viziuni deosebite, cea ateistă și cea creștină, ai căror exponenți sunt Ivan și

Alioșa, se desfășoară pe teren literar. Acest aspect rezultă atât din paginile romanului, cât și din *Corespondența* lui Dostoievski. Intelectualul Ivan, autorul câtorva poeme ce figurează în text, este și un remarcabil publicist care se afirmase încă din anii studenției, remarcându-se și în calitate de talentat critic, capabil să trateze subiectele cele mai diverse, atât de interes social, cât și de natură religioasă. *Povestirea starețului după însemnările făcute de Aleksei Feodorovici Karamazov* reprezintă o primă și modestă încercare literară a tânărului Karamazov.

În mod obișnuit, răspunsul la filosofia provocatoare a lui Ivan este considerat a fi cuprins în cadrul învățăturilor starețului Zosima, iar acest aspect este în parte adevărat: cartea a cincea din roman conține momentul convorbirii dintre frați, buntul lui Ivan și poemul Marele Inchizitor; cartea a șasea, *Călugărul rus*, înfățișează întâmplările din biografia starețului Zosima și îndrumările rostite de acesta. Aceste pagini sunt reproduceri parțiale din scrierile lui Isaac Sirul, lucrări cunoscute de Dostoievski. Cu toate acestea, învățăturile monahului Zosima sunt transmise prin intermediul lui Alioșa, care așează în scris întregul cuprins al cărții a șasea. Așadar nu Zosima este cel care respinge defăimarea nihilistului Ivan, ci Alioșa, care prin debutul său literar încearcă să-i riposteze fratelui său Ivan. Replica la adresa fanteziilor și speculațiilor pline de măiestrie ale lui Ivan, a nihilismului și ateismului său, Dostoievski o ilustrează prin intermediul lucrării modeste realizate de Alioșa Karamazov, care reproduce la rândul-i, îndrumările creștine ale starețului său.

Capitolul V. Interpretarea nihilismului la începutul secolului XX. Ultimul capitol al lucrării este centrat pe tema interpretării operei lui Dostoievski de la începutul secolului XX, dar și pe modul în care tema nihilismului a fost abordată în continuare de către primii exegeți ai acestuia.

Pe baza studiilor unor cercetători precum A. Korcinski și M. Demin este afirmată ipoteza conform căreia opera dostoievskiană a reprezentat elementul constitutiv în dezvoltarea culturii rusești, plecând de la ultimele două decenii ale secolului al XIX-lea și continuând pe parcursul secolului XX. Creația romancierului a servit drept nucleu pentru formarea unui vast proiect cultural elaborat de continuatorii săi.

Rolul lui VI. Soloviov în constituirea acestui proiect, de profesionalizare a filosofiei prin intermediul literaturii naționale, a fixat practic cadrul ulterior de dezvoltare al culturii rusești. Premisa analizei literare întreprinse de Soloviov este reprezentată de opera lui

Dostoievski, care prin profunzimea și amplitudinea sa, a reprezentat punctul central al noului proiect cultural..

V.I. Filosofie și nihilism în cultura rusă. Interesul pentru tema nihilismului rus, pentru analiza și interpretarea acestui fenomen, se conturează în primele decenii ale secolului XX. Această direcție de cercetare a fost inaugurată de către Semion Frank și Nikolai Berdiaev. S. Frank, în eseuul său din revista *Vehi* (1909), a afirmat *moralismul nihilist* drept trăsătura esențială a omului cultivat rus.

Mult mai devreme de poziția publică a autorilor colecției de eseuri *Vehi*, în data de 8 iunie 1880, Dostoievski a rostit *Discursul despre Pușkin*, în care a relevat nihilismul ca pe o formă de negare a obârșiei autohtone, a deșrădăcinării de glia natală, caracteristice intelectualului rus.

N. Berdiaev, care în lucrarea sa *Originea și sensul comunismului rus* susține trăsătura *apocaliptică* a nihilismului rus, insistă asupra raportului dintre moralitate, nihilism și cultură, afirmând că nihilismul rus a fost o *reflecție morală asupra culturii*.

V. II. Moralismul nihilist. În cadrul acestui subcapitol este prezentat studiul lui S. Frank din revista *Vehi*, *Etica nihilismului (Pentru o caracteristică morală a viziunii despre lume a intelighenției ruse)*, care plecând de la scrierile dostoievskiene întreprinde o amplă analiză a nihilismului intelectualității rusești a anilor '60. Autorul încearcă să identifice cauzele care au favorizat o conlucrare și apropiere a elitei culturale cu formele radicale ale nihilismului. Frank explică de ce a fost posibilă negarea valorilor absolute și instaurarea unor false criterii de orientare în spațiul acestei culturi; care este vina elitei în cadrul acestei mutații culturale; de ce nihilismul rus a făcut posibilă instaurarea unei ordini socialiste.

Frank relevă carența viziunii culturale a acestei elite, reproșându-i un anumit dogmatism al vederilor sale, dar și absolutizarea unei singure legi, prin care în viziunea culturală începe să predomine morala, adică legea *moralismului*. Criteriul moral este identificat drept singurul mod de apreciere culturală, de diferențiere socială ori de principiu director uman.

Intelectualitatea a căutat utilitatea, justificarea ori consacraarea unei tendințe sociale morale. Prin nihilism, filosoful rus înțelege negarea valorilor absolute. *Moralismul intelighenției ruse este expresia și reflexia nihilismului ei*.

V. 4. Periodizarea dialecticii nihiliste. Interpretarea nihilismului de către Serafim Rose, în lucrarea sa *Nihilismul: rădăcina revoluției în epoca modernă*, care se situează în interiorul eticii creștine, se află în consonanță cu concepția lui Dostoievski asupra acestui fenomen, motiv pentru care este analizată în acest subcapitol.

Nihilismul, conform lui Serafim Rose, are o expresie multiplă, sensul său este însă unul singular. Nihilismul se referă la o multitudine de fenomene disparate, din care poate fi distinsă o *dialectică nihilistă*, ce vizează un anumit ansamblu de fenomene, mai multe faze ori stadii de dezvoltare a *mentalității nihiliste* și care astfel pot fi încadrate într-un *proces* nihilist. Printre etapele ce au permis dezvoltarea doctrinei nihiliste, Rose numește umanismul renașcentist, reforma protestantă și iluminismul francez, vitalismul, socialismul, liberalismul și realismul. Toate aceste momente istorice reprezintă *curenți intelectuale subterane* prin care nihilismul a fost alimentat. Aceste stadii de dezvoltare nu trebuie privite ca fiind explicit nihiliste, ele au avut un rol colateral, gradual și în măsura în care au contribuit la formarea și dezvoltarea individului, concomitant, au slăbit și au permis anumite breșe în viziunea clasică a omului despre lume, asupra poziției sale în acest univers.

Rose confirmă ideea dostoievskiană conform căreia nihilismul se definește ca doctrină plecând de la etica creștină și situându-se în opoziție cu aceasta. Curentul nihilist este animat doar de o opoziție contrară, antitetică față de o altă doctrină. Acest aspect permite înțelegerea nihilismului ca o expresie a ateismului, astfel încât este purtătorul unei religii, a unei noi ideologii. Conform lui Rose, negarea eticii creștine sau a instituțiilor ce își au fundamentul în aceasta, relevă în fond, nu o negare a credinței creștine propriu-zise, cât mai exact a ideii autorității reprezentată de aceste instituții, un refuz al supunerii față de un asemenea tip de autoritate. În sfera politicului, în cea socială ori chiar în spațiul culturii, doctrina nihilistă și-a fundamentat discursul pe realități sociale precum *nedreptatea*, *corupția* ori *abuzul*, care par a justifica revolta și spiritul rebel ce animă acest curent. În fond, este vizată ideea de autoritate ca atare.

În acest mod, nihilismul nu urmărește o reformare sau o nouă formă de guvernare, ci o viziune cu totul nouă despre scopul și instrumentele guvernării, o *remodelare completă a ideii de religie și de trăire spirituală*. Altfel spus, curentul nihilist nu urmărește alte genuri ori abordări stilistice, estetice, deci nu oferă o alternativă, ci pretinde o reinventare, o remodelare și redefinire a artei, a sferei sociale și politice. În acest sens,

nihilismul se vrea a fi cu precădere *nou*. Interogația ce poate fi formulată ca urmare a reflecțiilor lui Rose asupra nihilismului este următoarea: *noul spirit* al nihilismului se referă la o anumită perioadă, reprezintă doar o etapă a unei tranziții culturale ori se impune ca o realitate permanentă a omului, ca o nouă structură umană ce devine trăsătură constitutivă? *Noul spirit* al nihilismului se află deja în desfășurare, iar epoca modernă se caracterizează printr-o încercare de a *desăvârși* nihilismul. Faptul că nihilismul ca fenomen reprezintă o etapă ce se impune a fi depășită, care în urma negării vechilor idoli și a eliberării omului va permite instituirea unei alte *ordini*, semnificația *pozitivă* ce este căutată *după* și *dincolo* de nihilism pare a fi lipsită de sens. Înțelegerea nihilismului ca *un mijloc necesar de atingere a unui țel aflat dincolo de el*, ar reprezenta după Rose, o iluzie permisă de această doctrină.

Concluzii. Prezenta lucrare de doctorat a încercat să interpreteze câteva romane dostoievskiene din perspectiva temei nihilismului rus; să fixeze cronologic tema nihilismului în cadrul celorlalte teme dezvoltate de Dostoievski; să prezinte contextul socio-politic și cultural care l-a determinat pe Dostoievski să abordeze în scrierile sale tema nihilismului rus; să analizeze modul în care această temă a fost reflectată de Dostoievski prin intermediul personajelor sale; să clarifice sensul acordat de Dostoievski nihilismului și concluziile la care a ajuns autorul rus.

Unul dintre scopurile lucrării de față a constat în analiza romanelor dostoievskiene, într-o interpretare a lor din punctul de vedere al temei nihilismului. Capitolele dedicate celor patru romane dostoievskiene au urmărit modul în care Dostoievski a incriminat nihilismul și l-a ilustrat prin intermediul personajelor sale. Nihilismul a fost reprezentat de Dostoievski ca o mărturie a dezintegrării personalității umane, ca o incapacitate a omului de a fi integru, de a fi el însuși, conștient de propria existență și de limitele sale. Nihilistii dostoievskieni nu se limitează la sfera reflecției, ci acționează conform propriilor legi. Astfel, se poate susține că la Dostoievski putem vorbi mai degrabă despre *nihiliști*, decât despre *nihilism*, deoarece doctrina nihilistă este mai degrabă transpusă în practică decât elaborată într-o formă conceptuală.

În plan teoretic, nihilismul a reprezentat pentru Dostoievski instaurarea unui nou tip de mentalitate, periculos pentru dezvoltarea ulterioară a Rusiei prin însăși lipsa fundamentului etic, a unor norme clar definite ori a unui program socio-politic și cultural coerent. Pentru Dostoievski, nihilismul a însemnat înainte de toate negarea existenței lui

Dumnezeu (ateism); un parcurs revoluționar neasumat și neînțeles, de prefacere a realității rusești prin recursul la metode radicale (apocaliptism).

În plan social, nihilismul a fost înțeles de Dostoievski ca un moment de ruptură în interiorul tradiției rusești, ca o înstrăinare și deșurubare a intelectualului rus de valorile specifice acestui spațiu, de propria obârșie. Caracterizându-se prin deșurubare (*bezpocivennost'*), intelectualitatea rusă nu s-a ridicat la măsura provocărilor vremii sale. Deoarece a negat importanța valorilor absolute, exprimate în sânul tradiției creștine, elita culturală a fost călăuzită de motivații mărunte, înscrise sub categoria utilului și s-a orientat spre planul social pe care a încercat să-l prefacă prin metode radicale.

În contextul unei polemici tot mai accentuate dintre grupurile adverse, a *occidentalștilor* și *slavofililor*, Dostoievski a aderat la ideile *autohtonismului* (*pocivennost'*) ca la un model alternativ de dezvoltare al țării. Dostoievski s-a arătat sceptic cu privire la posibilitatea *depășirii* nihilismului prin intermediul metodelor revoluționare, motiv pentru care a promovat ideea revenirii la tradițiile culturale rusești, înscrise în etica creștină.

În concluzie, se poate susține că nihilismul rus a exercitat o puternică influență asupra realității socio-politice și culturale rusești a secolului al XIX-lea, iar rezultatul acestei influențe a fost resimțit atât în sfera privată a individului și familiei, a ordinii publice și sociale, cât și în cea a organizării politice. Fenomenul nihilist s-a manifestat ca o expresie demonstrativă de influențare a realității socio-politice în vederea conformării ei unui ideal social prestabilit.

Bibliografie

- Dostoievski, F. M., *Crimă și pedeapsă*, Traducere de Ștefana Velisar Teodoreanu și Isabella Dumbravă, Aparatul critic de Ion Ianoși, București, Editura pentru Literatură Universală, 1969.
- Dostoievski, F.M., *Demonii*, 2 vol, Traducere și note de Antoaneta-Liliana Olteanu, București, Editura Adevărul Holding, 2011.
- Dostoievski, F. M., *Demonii*, Traducere de Marin Preda și Nicolae Gane, Aparatul critic de Ion Ianoși, București, Editura Cartea Românească, 1981.
- Dostoievski, F. M., *Frații Karamazov*, 2 Vol, Traducere de Ovidiu Constantinescu și Isabella Dumbravă, Prefață de Albert Kovács, București, Editura Corint, 2014.
- Dostoievski F. M., *Idiotul*, 2 vol., Traducere de Nicolae D. Gane, București, Editura Adevărul Holding, 2009.
- Dostoievski, F. M., *Jurnal de scriitor*, Traducere de Adriana Nicoară, Marina Vraciu, Leonte Ivanov și Emil Iordache, Studiu introductiv de Sorina Bălănescu, Ediția a III-a, Iași, Polirom, 2008.
- Dostoievski, *Opere în 11 volume*, București, Editura pentru Literatură Universală, 1966-1974.
- Dostoevski, Feodor Mihailovici, *Bratia Karamazovî*, Moskva, Izdatelstvo AST, 2007.
- Dostoevski, F. M., *Polnoe sobranie socinenii v 30 tomah*, Tom XXI, Leningrad, Izdatelstvo Nauka, 1972-1984.
- Dostoevski, F. M., *Polnoe sobranie socinenii v 30 tomah*, Tom. XXVIII, Leningrad, Izdatelstvo Nauka, 1972-1984.
- Dostoevski, F. M., *Polnoe sobranie socinenii v 30 tomah*, Tom. XXX, Kniga pervaia, Leningrad, Izdatelstvo Nauka, 1988.
- Șerbin, V. R., et al., *Neizdannîi Dostoevski. Zapisnîe knijki i tetradi 1860-1881*, Moskva, Izdatelstvo Nauka, 1971.

Anoșkina, V. N. *et al.*, *Istoria russoi literaturî XIX veka. 70-90-e godî*, Moskva, Izdatelstvo Moskovskovo Universiteta, 2001.

Bahtin, Mihail, *Problemele poeziei lui Dostoievski*, Traducere de Suzi Recevschi, București, Editura Univers, 1970.

Bakunin, Mihail Alexandrovici, *Dumnezeu și statul*, Traducere de Alina Manea, Timișoara, Editura Bastion, 2008.

Basinski, Pavel, *Lev Tolstoi. Fuga din rai*, Traducere de Adriana Liciu, București, Editura Humanitas, 2014.

Bataille, Georges, *Suveranitatea*, Traducere și postfață de Ciprian Mihali, Traducerea notelor de Ciprian Mihali și Radu Diaconescu, Pitești, Editura Paralela 45, 2004.

Belinski, V. G., *Polnoe Sobranie Socinenii v 13 T, Tom XII*, Moskva, Izdatelstvo Akademia Nauk, 1956.

Berdiaev, Nicolai, *Originile și sensul comunismului rus*, ediția a II-a, Traducere de Ioan Mușlea, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1999

Berdiaev, Nikolai, *Filosofia lui Dostoievski*, Traducere din limba rusă de Radu Pârpauța, Iași, Institutul European, 1992.

Berdiaev, N. A., *O russoi klassikah*, Sost. A. S. Grișin, K. G. Isupov, Moskva, Izdatelstvo Vîșșaiia Șkola, 1993.

Bolea, Ștefan, *Introducere în nihilismul nietzschean*, Craiova, Editura Aius, 2012.

Bolea Ștefan, *Ontologia negației: eseu despre nihilism*, Cluj-Napoca, Casa Cărții de Știință, 2004.

Buleu, Constantina Raveca, *Dostoievski și Nietzsche. Congruențe și incongruențe*, Cluj-Napoca, Editura LIMES, 2004.

Camus, Albert, *Fața și reversul; Nunta; Mitul lui Sisif; Omul revoltat; Vara*; Traducere de Irina Mavrodin, Mihaela Simion, Modest Morariu, București, Editura RAO, 2011.

Cernîșevski, N. G., *Ce-i de făcut?*, Ediția a III-a, Traducere de P.Comărnescu și A. Ivanovski, București, Editura pentru Literatură Universală, 1963.

Cristea, Valeriu, *Dicționarul personajelor lui Dostoievski*, ediția a II-a, Iași, Editura Polirom, 2007.

Crowder, George, *Anarhismul clasic. Gândirea politică a lui Godwin, Proudhon, Bakunin și Kropotkin*, Traducere de Louis Ulrich Rinaldo, prefață de Cristian Preda, Editura Antet, București, 1997.

Deleuze, Gilles, *Nietzsche și filosofia*, Traducere de Bogdan Ghiu, București, Editura Fundației Culturale Ideea Europeană, 2005.

Diaconu, Mădălina, *Pe marginea abisului: Sören Kierkegaard și nihilismul secolului al XIX-lea*, Cuvânt înainte de Ion Ianoși, București, Editura Științifică, 1996.

Evlampiev, I. I., *Filosofia celoveka v tvorcestve F. Dostoevskogo (ot rannih proizvedenii k „Bratiam Karamazovim“)*, Sankt-Petersburg, Izdatelstvo Russkoi Hristianskoi Gumanitarnoi Akademii, 2012.

Frank, S. L., *Etika nighilizma. Intellighenția v Rossii*, Vehi. Sbornik statei 1909-1910, Moskva, 1991.

Gulîga, A. V. et al., *Opîtî. Literaturno-filosofski sbornik*, Moskva, Izdatelstvo Sovețkii Pisatel, 1990.

Ianoși, Ion, *Dostoievski: Tragedia subteranei; Dostoievski și Tolstoi: Poveste cu doi necunoscuți*, București, Editura Europress Group, 2013.

Ivanov, Leonte, (coord), *Marele Inchizitor. Dostoievski – lecturi teologice*, Traducere, prefață și note de Leonte Ivanov, Iași, Editura Polirom, 1997.

Kantor, Vladimir, *V poiskah licinosti: opît russkoi klassiki*, Moskva, Izdatelstvo Moskovski Filosofski Fond, 1994.

Korolenko, V. G., *Sobranie socinenii: v 8 t., Tom 7*, Moskva, Izdatelstvo Pravda, 1953.

Kovács, Albert, *Poetica lui Dostoievski*, București, Editura Univers, 1987.

Kristeva, Julia, *Ciornoe Sonțe. Depressia i melanholia*, Perevod s franțuzkovo D. Iu. Kralecikina, Moskva, Izdatelstvo Koghito-Ţentr, 2010.

Larchet, Jean-Claude, *Terapeutica bolilor mintale: experiența creștinismului răsăritean al primelor veacuri*, În românește de Marinela Bojin, București, Editura Sophia, 2008.

Mălăncioiu, Ileana, *Vina tragică: tragedii grece, Shakespeare, Dostoievski, Kafka*, Ed. a III-a rev., Iași, Editura Polirom, 2013.

Makașin, S. et al., *M. E. Saltîkov-Șcedrin v vospominaniah sovremennikov*, Predislovie S. Makașina, Moskva, Gosudarstvennoe izdatelstvo hudojestvennoi literaturî, 1957.

Marinov, Vladimir, *Figuri ae crimei la Dostoievski*, Traducere din limba franceză de Brîndușa Orășanu, Postfață de Vasile Dem. Zamfirescu, București, Editura Trei, 2004.

Merejkovski, D. S., *L. Tolstoi i Dostoevski*, Izdanie pod red. E. A. Andrușenko, Moskva, Izdatelstvo Nauka, 2000.

Nietzsche, Friedrich, *Așa grăit-a Zarathustra*, Traducere și prefață de Ștefan Augustin Doinaș, Postfață de Horia Stanca, Ed. a 4-a, București, Editura Humanitas, 2012.

Nietzsche, Friedrich, *Voința de putere*, Traducere și studiu introductiv de Claudiu Baci, Oradea, Editura Aion, 1999.

Nițșor Ciprian *et al.*, *Dostoievski văzut de contemporanii săi*, Traducere și note de Ciprian Nițșor și Mihnea Moroianu, Oradea, Editura Ratio et Revelatio, 2014.

Pillat, Dinu, *Dostoievski în conștiința literară românească. Eseu*, Postfață de Alexandru Paleologu, București, Editura Cartea Românească, 1976

Pisarev, D. I., *Socinenia v cetîreoh tomah*, Tom 1, Stati i rețenzii 1859-1862, Moskva, Gosudarstvennoe Izdatelstvo Hudojestvennoi Literaturî, 1955.

Pomeranț, G., *Otkrîtost bezdne. Vstrechi s Dostoevskim*, Moskva, Izdatelstvo Sovețkii Pisatel, 1990

Possenti, Vittorio, *Filosofia după nihilism. Privire asupra filosofiei viitoare*, Traducere din limba italiană: Alex Cistelecan, Târgu-Lăpuș, Editura Galaxia Gutenberg, 2006.

Préposiet, Jean, *Istoria anarhismului*, Traducere de Adrian Moșoianu, București, Editura Sirius, 2006.

Prudhon, Pierre-Jozef, *Șto takoe sobstvennost? ili Issledovanie o prințipe prava i vlasti*, Perevod s franțuzkovo E. i I. Leontievîh, Vstupitelnaia statia A. Iu. Feodorova, Izd. 2-e., dop., Moskva, Izdatelstvo Urss, 2010.

Radișcev, Aleksandr Nikolaevici, *Călătorie de la Petersburg la Moscova*, Traducere de S. Sanielevici, București, Editura Cartea Rusă, 1956.

Sapronov, P. A., *Puti v Nișto. Ocerki russkovo nighilizma*, Sankt-Petersburg, Izdatelskii Ţentr Gumanitarnaia Akademia, 2010.

Saraskina, L. I., *Besî: roman-preduprejdenie*, Moskva, Izdatelstvo Sovețkii Pisatel, 1990.

Scrima, André, *Experiența spirituală și limbajele ei*, Volum îngrijit de Anca Manolescu în colaborare cu Radu Bercea, Cuvânt înainte, traducere și note de Anca Manolescu, București, Editura Humanitas, 2008.

Stirner, Maks, *Edinstvennîi i evo sobstevennost*, Harkov, Izdatelstvo Osnova, 1994.

Turgheniev, I. S., *Părinți și copii*, Traducere din limba rusă Mircea Lutic, Editura Litera International, București, 2010

Vianu, Ion, *Frumusețea va mântui lumea și alte eseuri*, Iași, Editura Polirom, 2015.

Yannaras, Christos, *Heidegger și Aeopagitul*, Traducere de Nicolae Șerban Tanașoca, București, Editura Fundația Anastasia, 2009.